



## **DİVAN ŞAİRLERİNİN GİRİT'TE RUMLARA VE RUMCAYA YAKLAŞIMLARI\***

*Abdullah AYDIN\*\**

### **ÖZET**

Girit, M. 1645–1913 yılları arasında iki yüz atmış sekiz yıl Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu süre içerisinde kırk üç divan şairinin yetiştiği tespit edilmiştir. Bu şairlere ait çok sayıda manzum ve mensur eser vardır. Bunlardan çok azı hakkında akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda yapılacak kitap, makale ve tez düzeyindeki çalışmalar, Girit'te bize ait olan maddî ve manevî daha pek çok kültür unsurunu ortaya çıkaracaktır, kanaatindeyiz.

Girit'te siyasi hayatın yanı başında, ondan daha hızlı gelişerek yaygınlaşan beşerî ve edebî bir hayat daha vardır. Bu hayat, siyasi durumdan etkilenen fakat çoğu zaman da beşerî duygularla adadaki ilişkilerin iyi bir düzeyde korunmasına çalışan sosyal ve edebî içerikli yönüyle dikkat çekmektedir. Bazen siyasi hayatın aynen yansımaları bazen de yumuşatılarak halka aksettirilmesidir. Adadaki divan şairleri, hem Rumlara hem de Rumcaya hoşgörü penceresinden bakarak, sosyal ve edebî olan bu hayata onları da dâhil etme gayretinde olmuşlardır. Bu amaçla Rumca Türkçe sözlükler ve bu dillerin kullanıldığı müemmma şiirler yazmışlardır. Böylece Girit'teki halkı yakından ilgilendiren her şeyi şiirlerine konu etmişlerdir.

Bu makale Hanyalı Nûrî Osman'ın eserleri, Hanyalı Kâmî Divanı, Giritli Aşkî Divanı, Sabrî Divanı, Salacıoğlu Mustafa Divanı ve Mesnevileri kaynak alınarak Girit'teki hoşgörü ortamı, Rumcaya yaklaşımlar, Rumca öğrenmeye yönelik yapılan çalışmalar ve yazılan şiirler hakkında bilgi verilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Girit, Hanya, Nûrî, Rumca, Rumca Lügat, Rumca Dilbilgisi.

## **THE APPROACHES OF DİVAN POETS TO ROMAIC AND GREEKS IN CRETE**

### **ABSTRACT**

Crete was under the thumb of Ottoman Empire between the years of 1645–1913 for 268 years. It is estimated that 43 divan poets were brought up during that period. There are a wide range of poetic and prose works belonging to these poets. Only a few of these works were studied academically. We consider that the studies will be done on

\* Bu makale, 27-28 Nisan 2012 tarihlerinde Ankara'da yapılan "Divan Şiirinin Dili Uluslararası Çalıştayı"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

\*\* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, El-mek: divansiiri@hotmail.com

book, essay and thesis level on this field will reveal many cultural elements belonging to us in Crete.

There is a humane and literal life just beside the political life in Crete. This life draws attraction by its social and literal context in terms of being affected by political landscape but mostly trying to protect the relationships on the island and humane feelings. Being tolerant of the Greek and Romaic the divan poets on the island have endeavored to include them in social and literal life. They have written Romaic Turkish dictionaries and mülemma (written in multiple languages) poems and entrated everything that concern the Crete people closely to their poems.

In this study, information is given about the tolerance atmosphere in Crete, the approaches to Romaic, the studies done on learning Romaic and the poems written, providing from the references which are the works of Hanyalı Nûrî Osman, the Divan of Hanyalı Kami, the Divan of Cretan Aşki, the Divan of Sabri, the Divan and Masnavis of Salacıoğlu Mustafa.

**Key Words:** Creterete, Hania, Nuri, Romaic, Romaic Dictionary, Romaic Grammar

## Giriş

Girit, Doğu Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük adasıdır. M. 1645–1913 yılları arasında iki yüz atmış sekiz yıl Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Girit'te şüphesiz çok sayıda mimarî eser yapılmıştır. Fakat bunların pek çoğu, zamanla tahrip olmuş ve kaybolmuştur. Osmanlı Devleti'nin Girit'teki varlığını belgeleyen en önemli kaynak ise orada yazılan eserlerdir.

Edebî eserler, meydana getirildiği toplumun maddî ve manevî kültür unsurlarından beslenir. Yazıldığı bölgenin sosyal yapısından izler taşır. Haluk İpekten, Divan Edebiyatında Edebî Muhitler adlı eserinin önsözünde; “Türk edebiyatının hangi şartlar altında gelişme imkânı bulduğunu araştırırken, sanatkârların bazı devirlerde ve bazı merkezlerde toplandıklarını görüyoruz. Bu topluluklar daima edebiyata ehemmiyet veren, cömertlikleri ile sanatkârları koruyan, kıymetli eserleri mükâfatlandıran şahsiyetlerin tesiriyle olmuştur. Böylece bu kümelenmelerden muhtelif devirlerde ve belirli şahsiyetlerin etrafında birer edebî muhit meydana gelmiştir.” demektedir (1996: 11). Biyografi kaynaklarının taranmasıyla Girit'te de böyle bir edebî muhitin oluştuğu ve bu muhitin bir okul gibi çalıştığı görülmektedir. Girit'te yetişen şairler hakkında makale ve kitap düzeyinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların hepsi tetkik edildiğinde Mustafa İsen'in 4 (1997: 68), Ahmet Sevgi'nin 15 (1994: 33-51), Filiz Kılıç'ın 21 (2004: 275-294), Orhan Kurtoğlu'nun 20 (2006) şair tespit ettiği görülmektedir. Ayrıca bu kaynaklarda bahsedilmeyen fakat Hanyalı Nûrî'nin divanında isimlerine rastladığımız 8 şair daha vardır (Aydın 2009b: 26). Bu çalışmalarda müşterek olan şairler dikkate alındığında Girit'te toplam 43 divan şairinin yetiştiğini görmekteyiz (Aydın 2009b: 48-49). Bu şairlerden Giritli Aşki (Alper 2005), Hanyalı Kâmî (Akyol 2005), Hanyalı Nûrî (Aydın 2009b), Sabrî (Uz 2009) ve Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2000) divanları üzerine akademik düzeyde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Salacıoğlu'nun Mesnevileri (Kurnaz 2001) ile Hanyalı Nûrî'nin Tezkiresi (Kurtoğlu 2006) de yayımlanmıştır.

Yukarıda bahsedilen çalışmalar incelendiğinde Girit'te ciddi bir edebî ortamın oluştuğu, Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyasında yaygın olan divan şiiri dilinin bu adada bazı yerel

## Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*  
Volume 7/4, Fall, 2012

unsurlarla desteklendiği görülmektedir. Bunlar kılık-kıyafet, yer isimleri, Girit'te yetişen sebze, meyve olabildiği gibi bazen de adadaki Rumlara ait unsurlardan teşekkül etmektedir.

Siyasi hayatın yanı başında, ondan etkilenen fakat çoğu zaman da beşerî duygularla adadaki ilişkilerin iyi bir düzeyde korunmasına çalışan sosyal ve edebî bir hayat daha vardır. Adadaki divan şairleri hem Rumlara hem de Rumcaya hoşgörü penceresinden bakarak, sosyal ve edebî olan bu hayata onları da dâhil etme gayretindedir. Bu maksatla Rum tebaa ile müşterek olan unsurlara dikkat çekmekte, Rumca Türkçe mülemma şiirler yazmakta, halkı yakından ilgilendiren olayları veya Girit'te üretilen ürünleri şiirlerine konu etmektedirler.

Bu makalede Girit adasındaki hoşgörü ortamı, Türkçeye ve Rumcaya yaklaşımlar, Rumca öğrenmeye yönelik yapılan çalışmalar, Rumca yazılan şiirler ve eserler hakkında bilgi verilecektir. Kaynak olarak Hanyalı Nûrî Osman Divanı, Salacıoğlu Mustafa Divanı, Salacıoğlu Mustafa'nın Mesnevileri, Hanyalı Kâmî Divanı, Giritli Aşkî Divanı ve Sabrî Divanı kullanılacaktır.

### 1. Girit'te Şiirin ve Şairin Durumu

Daha önce belirttiğimiz gibi adada 43 tane divan şairi yetişmiştir. Hiç şüphesiz bu sayı yeni araştırmalarla eksilmeyecek, artacaktır.

Divan şairleri, kendi şiirlerini tavsif ederken Girit'in yerel unsurları ile bağlantı kurmuşlardır. Kendi şiirlerini Girit'in balına benzetmişler (Tarih 1286: 632), Girit'te yaygın olan zeytinyağı ve sabunu öne çıkarmışlardır (Şemseddin Sami 1896: 3853):

Engübîn-i Giriddir sühânım

N'eyleyim kand ü sükker-i Şâmı

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 906)

Her hâk-i diyârın olur elbette metâ'ı

Şîrîn sühânım sırrı Girîdin 'aselidir

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2000: 156)

Ebnâ-yı dehre söyleme esrâr-ı 'ışkı kim

Añdıqları ya şâbûn veya dühn-i zeyt olur

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 667)

Hem-vâre pâk-dâmen iseñ Kâmiyâ n'ola

Şâbûn kâni ya 'nî Giridin metâ'iyiz

Hanyalı Kâmî (Akyol 2005: 270)

Yenilik arayışları içinde olan şairler, yeni ve Girit'e has tarzlar ortaya koyma gayretindedir. Bunlar içinde dikkat çeken ise levendane tarzıdır. "Pek çok tezkirede ve bazı şiirlerde klasik şiir ve şair değerlendirmeleri yapılmaktadır. Genellikle âb-dâr, pür-kâr, rengîn, turfe-beyân, hakîmâne vs. kelime ve terkiplerle ifade edilen bu değerlendirmelerden bazıları eda, bazıları lafz, bazıları da mana için kullanılmıştır (Açıkgöz 1991: 11)." Bunlara levendâne, yetîmâne, fânî-şîve vb. daha birçok duygu ve düşünce ifade eden tabirlerin, tavsiflerin eklenebileceği araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. (Tolasa 1998: 347; Kılıç 1998: 127). Hanyalı Nûrî'nin divan nüshalarından birinde, gazeliyat bölümünün başında "Âgâz-ı Gazeliyyât-ı Levendâne-i Giridân" yazılıdır (Nuri Y. 326: 110b). Levent, deniz erlerine verilen isimdir. Dört

### Turkish Studies

tarafı denizle çevrili Girit'te yaşayan ve divan şiirindeki rıntlerle aynı özelliklere sahip olan leventlere hitap eden tarza levendane denilmiştir.

Emriñ olursa eyā dāver-i iklīm-i kerem

Bir levendāne ğazel eyleye hāmem inşā

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 314)

Kāmiyā ğāhi levendāne ğazel söyledigim

Bezmdde şīve-i maḥbūb-ı levendimdendir

Hanyalı Kāmî (Akyol 2005: 256)

Girit'te bulunan edebî muhit çok şair yetişmesinde etkili olmuştur. Fakat bu şairler yeterince tanınmamaktadır. Hanyalı Kāmî, Hanyalı Nûrî için yazdığı tercüme-i hâlde aslında onun "reisü'ş-şu'ara" olarak görüldüğünü belirtmektedir. Eğer devlet merkezinde yani İstanbul'da yaşasaydı bu unvanı layıkıyla taşırdı, denilmektedir:

Ālî-himem [ü] kerîmü'ş-şiyem şî'r ü inşā-yı sihr-fermāları mu'ciz ü mûciz ve müselleme bir zāt-ı mekârim-endüd u bir vücūd-ı nâdirü'l-vücūd olup böyle bir baḥr-i muḥîṭ-i ma'ârif-i seniyye re'îsü'ş-şu'arā-yı devlet-i 'aliyye olmağa şâyân iken sâhil-nîşîn-i Cezîre-i Girid olması mücerred muḳteżā-yı ṭabî'at-i deryā-nihād ve lâzime-i refāhiyyet-i istiğnā-mu'tādlarıdır (Kurtoğlu 2006: 100-101; Kāmî y.2113: 239a).

## 2. Rum Tebaaya Hoşgörü

Girit'in başlıca şehirleri Hanya, Kandiye ve Resmo'dur. Girit Tarihi adlı eserde adanın coğrafi durumu ile halkın yaşayış şekli arasında bağlantı kurulmuştur. Burada,

... Eḳālīm-i şelāse-i mezkûrenin biri ki Anaṭoludur. Ḳandiyye seksen mil mesāfede vāḳı' olmağın ahālî-i Ḳandiye Anaṭolu sükkânına aḥlāk ve etvārda müşâkil ve kezâlik Hanyada Rumili sevāhili daḥı seksen mil mesāfe olmağın ahālî-i Hanyada Rumili ḥalkına müşâbih ve mümâşildir. Resmo ve İsfak[y]a cāniblerinden 'Arabistān daḥı seksen mil mesāfe olmağın ol ṭarafların âdemleri bi-'aynihi eṭvār u aḥlākda 'Arabistān ḥalkına beñzer.

denilmektedir (Nûrî, y. 205: 3a). Yukarıdaki ifadelerde kısaca; Anadolu tarafında bulunan Kandiye'nin Anadolu, Rum tarafındaki Hanya'nın Rum, Arabistan (Mısır) tarafındaki Resmo ve İsfakya'nın da Arabistan halkına benzediği belirtilmektedir.

Girit'in Osmanlı tarafından fethedilmesiyle adada Türk nüfus artmaya başlamış, buraya yerleşenlerin çocukları, torunları zamanla Girit'i vatan olarak görmüşlerdir:

Ḥod-be-ḥod fikr eylerim ḥālīm Giride ben ğarīb

Kimse bilmez derdimi etdim vaṭanda iğtirāb

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 271)

Girit'ten farklı bir coğrafyada yaşamak onlar için artık imkânsızdır:

## Turkish Studies

Giridden edemem ğayrı bir maħalle sefer

Beni Őu silsile-i tāk ile ki bağladılar

Hanyalı Nūrî (Aydın 2009a: 966)

“Türkler Girit'e girdikleri günden itibaren yerli halkın din ve mezhep işlerine karışmamış, ana dillerini kullanmalarına izin vermişlerdir. Ayrıca, ihtida eden Rum kadınlarıyla yapılan evlilikler sonrası doğan çocuklar, annelerinden dolayı Rumca eğitim ve terbiye aldıklarından adada konuşulan yaygın dil Türkçe değil Rumca olmuştur (Tukin 1945: 196).” Adada bir arada yaşamak beraberinde evlilikleri de getirmiştir. Aynı coğrafyada bulunmanın ve aynı denizi kullanmanın yanında akrabalık bağlarının da oluşması karşılıklı bir hoşgörünün oluşmasını sağlamıştır. Çünkü inanç ve kültür noktasında birbirlerinden farklı olsalar da Girit'te yaşanan salgın hastalık, doğal afet veya sosyal düzeni tehdit eden sıkıntılar herkesi etkilemiştir.

Veba, humma ve taun gibi salgın hastalıklar sebebiyle içlerinde ehl-i hünerin de bulunduğu çok sayıda insan ölmüştür:

Āh ki etdi nice ehl-i hüner

Hanyada 'uqbāya vebādan sefer

Hanyalı Kāmî (Akyol 2005: 199)

Veba salgının olduğu yıl Hanyalı Kāmî tarafından “vahşetistan yılı” olarak nitelenmiştir:

Göbek burusun' uğratdı bayırda yatmadan halkı

Vebā-yı dehşet-engizi bu sāl-i vahşetistāniñ

Hanyalı Kāmî (Akyol 2005: 118)

Hanya'nın valisiz kalmasıyla eşkıya her şeye karışmış, halkın can ve mal güvenliği kalmamıştır:

Hanyada hayli zemāndan beri gitmişdi niżām

Pāy-māl etmiş idi cümle-i havāşı 'avām

Mecrā bir vāliden olmuş idi ya'nī hālī

Ehl-i 'arz olmuş idi zūrbālarıñ pāy-mālı

Çār nāhiyeniñ ahālisi perişān olmuş

Āteş-i zulm ü ta'addī ile büryān olmuş

Māl-i mirīleri vermez[ler] idi t̄āġiler

Yediler üç sene bāġatımı ol bāġiler

Hanyalı Nūrî (Aydın 2009a: 533)

---

### Turkish Studies

Hanya'nın ileri gelenleri bir araya gelerek İstanbul'dan yardım isterler. Padişah, vezirlerinden birini seçerek Hanya'ya gönderir:

'Ulemâ ile ocaklı ederek meşvereti  
Ehl-i 'arz eylediler anlara hep ta'biyeti

İttifâk üzre der-i devlete muhızrlar ile  
Âteş-i süz u güdâz ile o eşk-i ter ile

Bâb-ı 'âlîye edip bir müte'ayyin isrâ  
Bir vezîr eylediler gelmesini istid'â

İntihâb eyledi bir zâtı ki beyne'l-vüzerâ  
'Aql u tedbîr iledir şimdi o âşaf-ârâ

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 534)

Görevlendirilen Hacı Osman Paşa, kısa sürede Hanya'da nizamı sağlar, eşkıyayı cezalandırır. Halk eski huzuruna yine kavuşur:

Hanyanıñ oldu nizâmına yeñiden me'mûr  
Aña irsâl olunup bir iki memhûr menşûr

Eşkîyâ havfa düşüp taşra karar eylediler  
Kimi gurbetde kimi kûyda karar eylediler

Țutulup altı yedi zûrbâ eli bağılı idi  
Țan u hırsızlık ile altısı da suçlu idi

Oldu âsûde Girid eyledi râhat fuğarâ  
Kimse hiç vıç diyemez kimseye aşlâ kat'â

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 535, 541, 543)

Ada halkı sıkıntılara karşı birlikte hareket etmekte, kötüyle mücadelede birbirlerine destek vermektedir. Hanyalı Kâmî'ye ait hicviyede, İvlastu isimli bir zimmînin iflas etmesi, borçlu olduğu kişilere borcunu ödeyememesi neticesinde Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan halkın kendisinden şikâyetçi olmaları anlatılır:

### Turkish Studies

İflâs-ı çāñ çalınca kenisinde cārisiñ  
Dāyinleri boğazına aşıldı çün ceres

Kimisi söger kimisi döger kimi silleler  
Tüccār-ı müslümān hele gönderdiler 'ases

Biraz Yahūdiler de peşinden devān olup  
Ağlar fiğānlar eyleyerek der ki kaykares(?)

Zimmî gürühu da ne қadarsa ciger yanık  
Koқmuş ciger gibi pes ü pişinde çün meges

Hanyalı Kāmî (Akyol 2005: 133-134)

Bu sıkıntılı durumlarla birlikte devlet merkezinden yani İstanbul'dan gelen sevinçli haberler de insanları aynı mutluluk ortamında birleştirmektedir. Şehzadelerin doğum haberleri bunlardan biridir:

Giride geldi üç peyk-i mübeşşir dediler târiḥ  
Tevellüd eyledi şeh-zāde Sulṭān Aḥmed-i Dārā

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 1180)

Giritli şairlerin önemlilerinden olan Hanyalı Nûrî, gerek sunduğu kasidelerdeki isteklerinde gerekse dua bölümlerinde Girit'te yaşayan herkesi bir bütün olarak görmüş, Müslüman olmayan halkı da dualarına dâhil etmiştir:

Yâ Rab Giride bâ-ḥuşuş Ḥanya'ya verme hiç keder  
Cümle ahālîsi ola luṭfuñla her dem şād-kām

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 193: 31a)

Divan Şairleri, inanç noktasında gayr-ı Müslimleri tenkit edici herhangi bir konuya şiirlerinde yer vermemişlerdir. Hoşgörü diyebileceğimiz bu durumu en güzel şekilde Hanyalı Nûrî'nin divanında görmekteyiz. Şair, Rumlarla ortak paydada buluşmak gayretiyle Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem üzerine yemin etmektedir. Bilindiği gibi bir şeye yemin edileceği zaman üzerine yemin edilecek şeye ya da isme iki tarafın da değer vermesi gereklidir. Bu sebeple Müslümanlar tarafından yaygın olarak bilinen ekmek, Kur'an veya Hz. Muhammed'in annesi veya eşleri üzerine yapılan yeminler tercih edilmemiştir. Her iki toplumun da kutsal gördüğü Hz. Meryem ise doğru bir tercih olmuş, böylece Rum tebaa da anlatılanlara ortak edilmiştir:

Rûḥ-ı revān-ı Meryem Anaya yemîn edem  
Kim ol bütûñ ḥulûs-veriyim bi-riyāsıyım

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 793)

---

### Turkish Studies

Hanyalı Kâmî de, “Biz onların kutsalına söz etmedik, o muğbeçenin kız kardeşi bize niçin taş atar?” derken Meryem ismini kullanmaktadır:

Yâ biz de Meryem anaya taş atmadık niçin  
Hemşiresi o muğ-beçenin bize seng atar

Hanyalı Kâmî (Akyol 2005: 252)

Birden fazla dinî inanişaya sahip çok uluslu bir toplum olan Girit’te herkesin aynı Allah’ın kulu olduğu gerçeği şairler tarafından dile getirilmiştir:

Hep Müselmân u Nasârî vü Yehûd bende-i Hak  
Bir efendi kuluyuz cümle kapı yoldaşınız

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2000: 7)

Hatta bazen ibadet hürriyeti noktasında Hıristiyanlar daha serbesttir. Caferiliği yanlış yaydığı düşüncesiyle bir şeyh idam edilmiştir. Bu durumu eleştiren Salacıoğlu Mustafa, kâfirin ayin icra etmesine cevaz verenlerin Caferî şeyhe daha katı davrandığını ortaya koymaktadır:

Zikr-i Hakk etmek kabâhat mi durur  
Kankı mezhebde bu istihsân olur

Kâfire âyin-i icrâ etmesi  
Var icâzet kanda kaldı gayrısı

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2001: 109)

Bu ortak unsurları tespit etme ve kullanma ameliyesi Hanyalı Nûrî’de çok görülmektedir. Rumlarla iç içe yaşamasının etkisiyle olsa gerek İlyas peygamber şiirde Batı kültüründeki ismiyle yani “İliya” olarak geçmektedir. Şair, Hz. Ali’den bahsederken belki Rumların da tanınmasını istediği için ona İliya diyerek hitap etmiştir:

Yâ ‘Alî yâ İliya bâbü’l-ḥasen bâbü’t-türâb  
Yâ veliyy’ullâh yâ ‘allâme-i faşlu’l-ḥiṭâb

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 593)

Buna benzer bir husus Hanyalı Kâmî Divanı’nda da görülmektedir. Şair, keseceği kurbanını Müslümanlara ait türbe ve tekkeler yerine bir manastıra adamaktadır:

Şekl-i şalib o bütle olaydım da Kâmiyâ  
Bir nezrim olsun Aşkmanastırdaki ḥaçâ

Hanyalı Kâmî (Akyol 2005: 309)

Türkler ile Rumlar arasındaki ilişkiler din adamları seviyesinde de görülmektedir. Belki başka coğrafyalarda bir şeyhin Hıristiyan bir şahsa borçlu olması çok tenkide medar olur. Fakat Girit’te bu durum gayet doğal olarak karşılanmaktadır:

### Turkish Studies



Borcu bir zimmîye var imiş meğer

Gör ne yüzden borcunu verdi o er

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2001: 112)

Şair, diğer taraftan Hanya fatihlerinin çocuklarından oluşan neslinin her ferdi gibi, Rumlardan ihtida eden, yani Müslümanlığa geçen, kişiler olduğunda sevincini yine şiirlerle dile getirmektedir. Biat-ı Ahmed Efendi başlıklı tarih şiirinden bazı beyitler aşağıdadır:

Hakka şükür ki Ahmedimiz müslümân olup

Erbâb-ı vahdet ile ne hoş ülfet eyledi

Çıkdı bir ehl-i dil dedi ey Nûrî târîhin

Behcet zemâne şâhibine bi'at eyledi

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 1005)

Tüm bunlarla birlikte divanlarda menfî manada kullanılan kâfir, Yahudi, Hıristiyan kelimeleri de vardır. Fakat bu kullanımlar bir dinî inanışı tenkit etmek maksadıyla değil; umumî manada sevgiliyle bağlantılı olarak diğer divanlarda da görebileceğimiz şekildedir. Böyle kullanımlar divan şairlerinin kullandığı ortak malzemenin gereğidir:

Cefâ-yı dehr ile âzarda kaldık hâk-i zilletde

Fakîr olduksa biz kâfir mi olduk söyle cânâna

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2000: 4)

Ehl-i tarîke dahl edenin sorsan aslını

Yâ kâfir azması yâhud 'ırkı Yehûdîdir

Salacıoğlu Mustafa (Kurnaz vd. 2000: 221)

### **3. Rumcaya Yaklaşım**

Çok uluslu bir sosyal hayatın olduğu Girit'te, topluluklar birbirlerine gösterdiği saygıyı aynı zamanda dillerine karşı da sergilemektedir. Osmanlı şairleri sıkıntılarda ve sevinçlerde kader birliği yaptıkları, aynı vatani paylaştıkları Rum tebaanın diline kayıtsız kalmamış, aksine bu dile büyük önem vermişlerdir. Şairler, Rumların gönlünü almak kabilinden şiirlerine bazen Rumca mısralar ilave etmişlerdir. Rumlarla müşterek noktalarda buluşabilmek amacıyla Rumca Türkçe manzum bir lügat bile yazılmıştır.

Tabii ki bir Müslüman olarak gayr-ı müslimin dilinde şiir yazmak bazen tenkide sebep olabilir. Bundan hareketle, Hanyalı Nûrî yazdığı Türkçe Rumca manzum lügatin girişinde hem Girit'teki Rumcanın pek kaba olduğunu hem de gayr-ı müslim dilini taklit etmenin ayıp olduğunu belirtir:

Bu Giridiñ Rūmisidir pek aba  
 il‘at-i nazma degil a‘an sezā

Heb ala‘dır heb alīz elfāzı heb  
 Ba‘zı terkībātı āric ez-edeb

Didim ammā ‘aybdır kim müslimin  
 İde taqlīd-i zebān-ı kāfirin

Hanyalı Nūrī ( Nuri Y. 193: 3a)

Hanyalı Nūrī’yi eser yazmaya teşvik eden karşısındaki dostu ise böyle düşüncelerin yanlış olduğunu, Rumca eser yazılabileceğini Mevlânâ’nın Mesnevisi’nden deliller getirerek açıklar:

Didi kim bilmez misin bürhān-ı ‘ışk  
 Mu‘tedā-yı evliyā sul‘ān-ı ‘ışk

Menba‘-ı ‘irfān u deryā-yı ‘ulūm  
 Sırr-ı Mevlā āzret-i Mollā-yı Rūm

Meşnevisinde buyurmuş ilyā  
 Bir ma‘hallinde da‘ı istafilyā

Bā-uřuř dīvānlarında pek güzel  
 Var ni‘e Rūmī azeller bī-bedel

Ni‘e Rūmiyyü’l-‘ibāre vāridāt  
 Naql ider ünkārdan ba‘zı ıāt

Hanyalı Nūrī ( Nuri Y. 193: 3a)

### 3.1. Rumca Şiirler

İsmail Hakkı Aksoyak’ın makalesinde belirttiği üzere Rumca şiir yazar şairlere dair çeşitli çalışmalar vardır (2009: 1-18). Bu çalışmalardan öğrendiğimiz kadarıyla Sultan Veled, Ahmet Paşa (Tarlan 1992: 308), Avnî (Fatih Sultan Mehmet), Gelibolulu Zâifî, Gelibolulu Âlî, Vardar Yeniceî Hayretî (Çeltik 2008: 493), Balıkesirli Ravzî (Aydemir 2009: 281) şiirlerinde Rumcaya yer vermişlerdir. Yukarıdaki isimler arasında Giritli herhangi bir şair bulunmamaktadır.

#### Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic  
 Volume 7/4, Fall, 2012

Hanyalı Nûrî Divanı üzerine doktora tezi hazırlarken Rumca şiirler olması dikkatimizi çekmişti. Sempozyum vesilesiyle bu şiirleri bir araya toplamaya gayret ettik. Hanyalı Nûrî, tertip ettiği hacimli divanında bize çok malzeme verirken, aynı durumu eserleri üzerine çalışmalar yapılan Giritli diğer şairlerde bulamadık.

Hanyalı Nûrî, Molla Üftâde'nin Farsça Türkçe mülemma gazeline yaptığı 6 bentlik tahmiste, 5 bendi Rumca olarak tahmis etmiştir. Şiir ve Rumca olan kısımlarının Türkçeye çevirileri her bendin yanında verilmiştir. Her dilde olduğu gibi Girit'teki Rumca da zamanla değişmiştir. Bu sebeple bazı kelimelerin okunmasında ve Türkçeye çevirisinde hatalar olabileceği ihtimal dâhilindedir. Okunamayan yerler metinde (...), çeviride (?) ile gösterilmiştir<sup>1</sup>:

*Tahmîs-i Ğazel-i Ğazret-i Mollâ*

*Mef'ûlü Mefâ'îlün Mef'ûlü Mefâ'îlün*

- |  |   |
|--|---|
| <p>1 <i>Ağapi mu maşya mu tâ kıali su kıala 'ne</i><br/> <i>Angeliko kıormi sis to Ğadi su panda 'ne</i><br/> <i>De kısuro ape omorfya apo sena ida 'ne</i><br/> Mâhist ne-mîdânem Ğurşîd ruĞet yâne<br/> Bu ayrılık odına cânım niçe bir yana</p> | <p>Sevgilim, gözüm, güzelliğın<br/> hoştur. Melek bedenlisin<br/> sen, okşayışın süreklidir. (?)<br/> Senden başka güzel<br/> bilmiyorum.</p> |
| <p>2 Herkes ki merâ bîned Mecnûnam beĞ'âned<br/> Herkes zûr-ı Ğavişem bâ-râh-ı diğeri râned<br/> EĞvâr-ı cünûnam-râ bâ-Ğalk-ı nemîdâned<br/> Mürdem zi-firâķ-ı tu merdem heme mîdâned<br/> 'İşķ odı nihân olmaz yandıķça Erer cânâ</p>             | <p>Yüzünü gördüm çok<br/> güzeldir.<br/> .....<br/> Yanından geçeceğim,<br/> burada oturup öleceğim.</p>                                      |
| <p>3 <i>To prosopo su ida ine pola omorfo</i><br/> <i>Mey-i tu râ .....</i><br/> <i>Ta dyavo 'po loğı su seto so na poşamo</i><br/> Şad tîr zened ber dil ân Türk-i kemân-ebürü<br/> Fitneli alagözlü çün uyĞudan uyana</p>                        | <p>Yüzünü gördüm çok<br/> güzeldir.<br/> .....<br/> Yanından geçeceğim,<br/> burada oturup öleceğim.</p>                                      |
| <p>4 <i>PeĞimo ya na seydo isteksofilı</i><br/> <i>Provale ya to seğo ke Ğaşıķane oli</i><br/> <i>Naķusun ena loğo po to Ğliki s'aşili</i></p>   | <p>Seni pencerede görmek<br/> istiyorum.<br/> Allah aşķına çık, herkes</p>  |

<sup>1</sup> Şiirdeki Rumca mısraları okuyan ve Türkçeye çeviren Sayın Marinos SARIYANNİS'e teşekkür ederim.

- Sevdā-yı ruḥ-ı Leylā şod ḥāşıl-ı mā-ḥaylī  
Mecnūn gibi vāveylā oldum yine dīvāne
- 5 Moskovola to meros pu vriste ey gelikom  
Rodostamo mazoni po loĝu su her dem*  
Şaçıñla mu‘aṭṭardır şahrāsı diliñ her dem  
Ez-nāfe-i şod pür-çin yek-ser hemegī ‘ālem  
Ol dem ki seḥer yeli zūlfüne kıılır şāne
- 6 Apo to poli kaymo klego me to ah u vah  
O dulo su o Nuris derdiñle olup hem-rāh  
Ksetreşi to meros su ala zigoni ey mäh*  
Ez-la‘l-i leb-et Mollā Üftāde cüdā nā-geh  
Ḥaḫdır ki gözüm döke yāḫüt ile dür-dāne
- gitti.  
Tatlı dudaklarından bir söz  
dinlensin.
- Melek yüzlüm, senin  
olduğun yer  
mis gibi kokuyor.  
Her dem senden gül suyu  
toplanır.
- Fazla derdimden ah, vah ile  
ağlıyorum.  
Ey mäh! Kulun Nuri  
derdinle  
hemrāh olup, senin yerinin  
peşinde koşuyor.  
Neden korkuyorum?

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 462-463)

Hanyalı Nûrî, Rumca cümleler kullanmanın yanında çoğu şiirinde Rumca kelimelere, Rumca şahıs ve yer isimlerine fazlasıyla yer verir. Yukarıdaki tahmisten başka şiirlerinde de Rumca cümleler kullanmıştır:

- Osi doknurazas irsan ya na kamu[n] yazikoda  
Pote den iksurası olı itune ofkri*
- Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 1123)
- Her ki ... (?) yapmak için  
geldi.  
Hiç bir zaman bilmediler,  
herkes düşmandı.
- Şimdi ne bu ser-keşliğin ey muğ-beçe bilmem
- Yayda mu leys to Ramazani na perasi*
- Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 917)
- Bana niçin “Ramazan  
bitsin.” diyorsun.

### Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic  
Volume 7/4, Fall, 2012

*Sto kıozmo pedarfano ime me ziħos tekno*

*Ti ħari du zokszazo kiris mu'ne ke mana*

Hanyalı Nûrî (Aydın 2009a: 573)

Dünyada yetim, kimsesiz,  
oğulsuzum. Onun (Allah'ın)  
ihsanına şükrediyorum, o  
benim her şeyim.

### 3.2. Rumca Sözlükler<sup>2</sup>

“Anadolu sahasında Arapça ve Farsçadan sonra belki de en fazla eser verilmiş yabancı dil Rumcadır. Ders kitapları, gramer kitapları, sözlükler, edebî ve bilimsel kitaplar, gazeteler ve bilimum yazılı materyale ait her neviden örnekler Rumca olarak yayımlanmıştır (Ölker 2009: 860).” Bu eserler arasında manzum sözlükler edebî değer bakımından dikkat çekmektedir. Edebiyatımızda tespit edilen Rumca- Türkçe manzum sözlükler; Yusufyan Han tarafından yazılan Tuhfe-i Rumi, Fevzi Kisedarzade'ye ait Tuhfetü'l-Uşşâk (Ölker 2009: 856-872) ve Hanyalı Nuri'nin Tuhfe-i Nûriyye adlı eseri ile buna yazdığı zeylidir. Bu sözlük çalışmalarından Girit'te yazılan Tuhfe-i Nûriyye yazımızın alanına girmektedir.

Tuhfe-i Nûriyye, Hanyalı Nûrî tarafından Tuhfe-i Şahidî tarzında yazılmış manzum Türkçe Rumca bir lügattir. Tespit edilen üç nüshası vardır<sup>3</sup>. Eserin yazılma sebebi kısaca şöyle anlatılmıştır:

İçlerinde bir zârîf-i nükte-dân

Nâz-perver mihr-bân-ı dil-sitân

Şöyle teklîf etdi ibrâm eyledi

Meyl-i mâ-fî-ğalbin i'lâm eyledi

Şâhidî tarzında bir manzûme yap

Lehce-i Rûmîde olsun bir kitâb

Rûmîyi taħşîle tâ olsun medâr

‘Âleme sizden de kalsın yâdgâr

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 193: 2b-3a)

<sup>2</sup> Anadolu'ya gelerek Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimseyen, bu sebeple Grek harfleri kullanan ve dinî inanışları gereği içerisinde pek çok Rumca kelime bulunan bir Türkçeye sahip Karamanlı Türkler için yazılmış sözlükler yazımızın alanı dışındadır. Bu konuda bakınız: Mustafa KILIÇARSLAN ve Hayrullah KAHYA, “Yunanca/ Osmanlıca/ Karamanlıca Bir Sözlük: Leksikon Ellinoturkikon”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/4, Summer, 2009, s. 725-742; Necati DEMİR, “Türkiye’de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili”, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 2, No. 1, 2010, s. 3-23

<sup>3</sup> Nuri Osman Hanyavî, Lugat-ı Manzume-i Nuriye Berây-ı Lisân-ı Rûmiye, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/1; Nuri Osman Hanyavî, Lugat-ı Manzume-i Nuriye Berây-ı Lisân-ı Rûmiye, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 193; Nuri Osman Hanyavî, Lugat-ı Nuriye, Mısır Millî Kütüphanesi, Lugatı Türkî Talat 39.

Hanyalı Nûrî, bu beyitlerin devamında Girit'teki Rumca'nın nazma uymayacağına, pek kaba olduğuna değinir. Yine burada bir müslümanın gayr-ı müslimlerin dilini taklit etmesinin ayıp olduğunu belirtir. Karşısındaki dostu bunun ayıp olmayacağını Mevlânâ'nın Mesnevisi'nden delillerle açıklar. Nûrî böyle bir eser yazmanın zorluklarından bahsederek eserinin adını zikreder:

Tuħfe bir kandîl îkâz eyledim

A'nî bir Nûriyye îcâd eyledim

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 193: 3a)

Şair, 552 beyitten oluşan bu lügati, H. 1212/ M. 1797-1798 yılında bir hafta içinde sehl-i mümteni olarak kaleme aldığını hatime bölümünde belirtmektedir:

Bu bî-mâ'il âşârdır ammâ ki sehl-i mümteni'

Bir hafta içre eyledim nazmına kaçd u ihtimâm

Târîh-i nazmın söyledim bu mışrâ' ile Nûriyâ

El-ħamdü li'llâhi'l-'alâ kim oldu Nûriyyem temâm

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 193: 31a)

Hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Tuħfe-i Nûriyye adlı bu esere, ihtiyaç duyulduğu için yazılmış bir zeyil vardır. Tezyîl-i Nûriyye isimli bu eserin de biri noksan olmak üzere üç nüshası tespit edilmiştir<sup>4</sup>. Eserin yazılış sebebi Tuħfe-i Nûriyye'yle ilgi kurularak şöyle belirtilmektedir:

Ammâ ki mezîd-i 'acele ile o vaħtler

Pek sür'at edip etmiş idim nüshasın imlâ

Vâfir lügati yazmış idim anda mükerrer

Yoğ idi niçe lafz-ı rekîkinde de ma'nâ

Nâ-mevzûn idi ba'zı buħûrunda da evzân

Ta'birde daħı var idi noķşân[1] hemân

Fî'l-cümle o şâyeste degil idi niğâha

Yañlış idi Türkîde de ba'zı mezâyâ

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 209/2: 23b)

<sup>4</sup> Nuri Osman Hanyavî, Tezyîl, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 193/2; Nuri Osman Hanyavî, Tezyîl-i Nûriyye, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/2; Nuri Osman Hanyavî, Tuħfetü'n-Nûriyye, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 1876/2.

Şairin Hanya'ya hâkim olarak gelen Seyfeddin Efendi'yle tanıştığı bir mecliste Tuhfe-i Nûriyye'den bahsedilmiş, Seyfeddin Efendi kendisinden bu eseri istemiştir. Eserini tekrar gözden geçiren Nûrî, gördüğü lüzum üzerine de zeylini kaleme alarak ilave etmiştir:

Nûriyyemi tebdîl ile tecdîd edip âhîr

Yârâna kuşûru ile etdim anı ihdâ

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 209/2: 24a)

323 beyitten oluşan Tezyîl-i Nûriyye, H. 1224/ M. 1809-1810 yılında on iki günde tamamlanmıştır:

On iki günde bunu da etdim

Şafha-yı himmete cā-tesvîd

...

Hanyavî olduğuma şâhiddir

Zeylimiñ târihidir nazm-ı Girid

Hanyalı Nûrî (Nuri Y. 209/2: 34b)

### 3.3. Rumca Dilbilgisi

Girit'te yazdığı çok sayıda şiirin yanı sıra tezkire, tarih, lügat gibi değişik alanlarda eserler veren Hanyalı Nûrî, Tarîkü'l-ihstâr adıyla Rumcada kelime türetmenin kurallarıyla ilgili bir eser yazmıştır. Hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan eserin tek nüshası Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde<sup>5</sup>. Tuhfe-i Nûriyye ve Tezyîl-i Nûriyye ile aynı yazma içerisinde bulunan bu eserle ilgili olarak Türk Dil Kurumu Katalogunda da bilgi yoktur. Tezyîl-i Nûriyye gibi, Seyfeddin Efendi'nin isteği üzerine H. 1223/ M. 1808-1809'da mensur olarak kaleme alınmıştır.

Hanyalı Nûrî, eserin girişinde diğer dilleri de öğrenmek gerektiğini ayet ve hadislerden deliller getirerek açıklamakta, devamında bu eseri Rumcanın öğrenilmesinde kolaylık olsun diye yazdığını belirtmektedir.

Eserin adı, girişindeki “Zebân-ı Rûmî'nin emsilesini ve ba'zı iştiqâk ve kavâ'idini bu muhlis-i bî-bizâ'a kadrü'l-istişâ'a Tarîkü'l-İhtisâr tahtırine ibtidâr kıldı.” kaydından tespit edilmiştir (Nuri Y. 209/3: 36a-36b).

“Evvelen şüret-i emşile-i muhtelifeniñ 'alâmetleri ... şâniyen ef'âl-i şîğalarına muhtâc olan zamâ'ir-i münfaşıla dahı beyân ... sâlişen Türki'de rabṭ u tefhîm-i kelâmdan lâ-büd olan edevât u hurûf ve ba'zı tebdül ü tağyîr mevâdd u ta'dâd-ı a'dâd tahtır ü ta'rîf olunmak taşmîm-kerde-i şenâver-i za'îfdır.” diyerek eserin içeriği hakkında bilgi verilmiştir edilmiştir (Nuri Y. 209/3: 36b). Yani Rumca bir fiilin; Arapça kurallara göre; mâzî, muzârî, masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ul vs. durumları birer örnekle gösterilmiştir. Devamında Rumca zamirler, edatlar ve sayılar verilmiştir.

Eserde dönemin Türkçesi hakkında söylenenler ise dikkat çekicidir. Aşağıya aldığımız paragrafta Osmanlı Devleti'nde kullanılan Türkçenin aslında Türkçe, Arapça ve Farsça

<sup>5</sup> Nuri Osman Hanyavî, Tarîkü'l-ihstâr, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/3.

karışımından oluştuğu, böyle karışım değil de sadece Türkçe olsa şiir ve nesre uygun olmayacağı belirtilmektedir. Hanyalı Nûrî, burada aynı zamanda bir dilin şiir yazmaya elverişli olabilmesi için başka dillerden kelime alarak zenginleşmesi gerektiğini kaydetmektedir:

“Türkî ise bir zebân-ı teng olmağın memâlik-i maħrûsa-ı ‘Oşmâniyyede ħuşûşan âstâne-i devlet-âşyânede isti‘mâl olunan dilde elfâz-ı Türkî nâdir ve ekşeri ‘Arabî ve Fârsî ile muħallağ idigi bârız ü bâhirdir. Münşiyân ve şu‘arâ-yı Rûmuñ şî‘r ü inşâ-yı dil-ârâları Türkî deyü ta‘bîr olunan lisân câmi‘-i elsine-i şelâşe olmasa külliyyen zebân-ı Türkî terki evlâ idi. Bu böyleyken ya Rûmî ve emşâli diller ve be-taħşîş Giridimiziñ zebân-ı Rûmîsi ne mertebede dâ‘ire-i ħalâvet ve zerâfetden ħâric ve bed-ter idigi izhârdır (Nuri Y. 209/3: 36a).”

### Sonuç

Doğu Akdeniz’in Kıbrıs’tan sonra ikinci büyük adası olan Girit, M. 1645–1913 yılları arasında iki yüz atmış sekiz yıl Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu süre içerisinde 43 tane divan şairinin yetiştiği tespit edilmiştir. Bu şairlere ait çok sayıda manzum ve mensur eser vardır. Giritli şairlerden Giritli Aşkî, Hanyalı Kâmî, Hanyalı Nûrî, Sabrî ve Salacıoğlu Mustafa divanları üzerine akademik düzeyde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Salacıoğlu’nun Mesnevileri ile Hanyalı Nûrî’nin Tezkiresi de yayımlanmıştır. Diğer şairler hakkında yapılacak kitap, makale ve tez düzeyindeki çalışmalar, Girit’te bize ait olan daha pek çok kültür unsurunu ortaya çıkaracaktır, kanaatindeyiz.

Siyasi hayatın yanı başında, ondan etkilenen fakat çoğu zaman da beşerî duygularla adadaki ilişkilerin iyi bir düzeyde korunmasına çalışan sosyal ve edebî bir hayat daha vardır. Adadaki divan şairleri, hem Rumlara hem de Rumcaya hoşgörü penceresinden bakarak, sosyal ve edebî olan bu hayata onları da dâhil etme gayretinde olmuşlardır. Bu maksatla Rum tebaa ile müşterek olan unsurlara dikkat çekmekte, Rumca Türkçe mülemma şiirler yazmakta, Girit’teki halkı yakından ilgilendiren kılık kıyafet veya üretilen ürünleri şiirlerine konu etmektedirler.

Bu makalede Hanyalı Nûrî Osman’ın eserleri, Hanyalı Kâmî Divanı, Giritli Aşkî Divanı, Sabrî Divanı, Salacıoğlu Mustafa Divanı ve Mesnevileri kaynak alınarak Girit’teki hoşgörü ortamı, Türkçeye ve Rumcaya yaklaşımlar, Rumca öğrenmeye yönelik yapılan çalışmalar, yazılan şiirler ve eserler hakkında bilgi verilmiştir.

### KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ Namık, “Klasik Şairlerin Yenilik Arayışları”, **Dergâh**, S. 21, İstanbul, (1991), s. 11.
- AKSOYAK İ. Hakkı “Divan Şiirinin Dili İmparatorluk Dilidir”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/5, Summer, (2009), s. 1-18.
- AKYOL İbrahim, (2005), **Hanyalı Kâmî ve Divanı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ALPER Kadir, (2005), **Giritli Aşkî ve Divanı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- AYDEMİR Yaşar, **Ravzî Divanı**, Ankara 2009.
- AYDIN Abdullah, (2009), **Hanyalı Nûrî Osman ve Divanı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.



- AYDIN Abdullah, “Hanyalı Nûrî Dîvânı’ndan Hareketle Giritli Şairlere Ek”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, Güz., S. 26, (2009), s. 45-58.
- ÇELTİK Halil, **Divan Sahibi Rumeli Şairlerinin Şiir Dünyası**, Ankara 2008.
- DEMİR Necati, “Türkiye’de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler Ve Karaman Türklerinin Dili”, **Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal of World of Turks**, Vol. 2, No. 1, (2010), s. 3-23.
- İPEKTEN Hâluk, **Türk Edebiyatında Edebî Muhitler**, İstanbul 1996.
- İSEN Mustafa, **Ötelerden Bir Ses**, Ankara 1997.
- Kâmî Yahya Efendi, **Terceme-i Hâl-i Sahib-Divan Nûrî**, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 2113, V. 236b-241a.
- KILIÇ Filiz, **XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler**, Ankara 1998.
- KILIÇ Filiz, “Giritli Divan Şairleri”, **Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 32/ Kış, Ankara, (2004), s. 275-294.
- KILIÇARSLAN Mustafa ve KÂHYA Hayrullah, “Yunanca/ Osmanlıca/ Karamanlıca Bir Sözlük: Leksikon Ellinoturkikon”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/4, Summer, (2004), s. 725-742.
- KURNAZ Cemâl, TATCI Mustafa ve AYDEMİR Yaşar, **Giritli Salacıoğlu Mustafa Celvetî Divânı**, Ankara 2000.
- KURNAZ Cemâl, TATCI Mustafa ve AYDEMİR Yaşar, **Giritli Salacıoğlu Mustafa Ve Mesnevileri**, Ankara 2001.
- KURTOĞLU Orhan, **Girit Şairleri**, Ankara 2006.
- Nûrî Osman Hanyavî, **Divân**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 326.
- Nurî Osman Hanyavî, **Lugat-ı Manzume-i Nûriye Berây-ı Lisân-ı Rûmiye**, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yazma A 193.
- Nurî Osman Hanyavî, **Lugat-ı Manzume-i Nuriye Berây-ı Lisân-ı Rûmiye**, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/1.
- Nurî Osman Hanyavî, **Lugat-ı Nuriye**, Mısır Millî Kütüphanesi, Lugatı Türkî Talat 39.
- Nûrî Osman Hanyavî, **Târîh-i Girid**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Ty. 205.
- Nurî Osman Hanyavî, **Tarîkü'l-İhtisâr**, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/3.
- Nurî Osman Hanyavî, **Tezyîl**, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 193/2.
- Nurî Osman Hanyavî, **Tezyîl-i Nûriyye**, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Yz. A 209/2.
- Nurî Osman Hanyavî, **Tuhfetü'n-Nûriyye**, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 1876/2.

- ÖLKER Gökhan, “Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü’l-Uşşâk”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Volume 4/4, Summer, (2009), s.856-872.
- SEVGİ Ahmet, “Giritli Şairler”, **Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Nu: 7, 8, Konya, (1994), s. 33-51.
- Şemseddin Sami, “Girit”, **Kâmûsu’l-Alâm**, C. 5, İstanbul, (H.1314/ M. 1896), s. 3851-3857.
- “Tarih-i Girid”, **Ulum Gazetesi**, S. 11, Paris, (H. 1286), s. 632.
- TARLAN Ali Nihat, **Ahmet Paşa Divanı**, Ankara 1992.
- TOLASA Harun, **16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ankara 2002.
- TUKİN Cemal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyancıları - 1821 Yılına Kadar Girit”, **Belleten**, IX/34, (1945), s. 163–206.
- UZ Özkan, (2009), **Sabrî Dîvânı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Van.